

JOANNA PIECZONKA

PRAWO RZYMSKIE NA WYSPIE KOS – *LEX FONTEIA* I ZAGADNIENIA PRZEKŁADU PRAWNICZEGO

Na pocz. XX wieku, podczas wykopalisk prowadzonych w latach 1902–1904, odnaleziono zostały na wyspie Kos w świątyni Asklepiosa fragmenty pewnej rzymskiej ustawy. Ustawa ta została odkryta przez Rudolfa Herzoga, który nie zdecydował się na jej opublikowanie – na temat swojego odkrycia poczynił jedynie dwie krótkie wzmianki w publikacjach: *Nikias und Xenophon von Kos. Zwei Charakterköpfe aus der griechisch-römischen Geschichte*, HZ 125, 1922, s. 189–247¹; *Symbolae Calymniae et Coae*, RFIC 20, 1942, s. 1–20. W drugim z artykułów na stronie 19 napisał: „*exemplar Graecum legis M. Antonii triumviri de civitate Romana cum privilegiis danda Cois quibusdam, in Asclepieo Coe positum, cuius praeter initium cum erasis triumviri nominibus multa frustula effodimus*“². Okazuje się, iż wykopano osiem fragmentów² marmurowej steli, zapisanej dwustronnie. Obecnie znane są one z odcisków i notatek zrobionych przez Herzoga, zachowanych w archiwum w Berlinie (Inscriptiones Graecae, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften). Ustawa opublikowana została dopiero stosunkowo niedawno, w 1996 roku, w zbiorze pod redakcją Michaela H. Crawforda pt. *Roman Statutes* (t. I, London 1996)³. Tekst regulacji zamieszczony w tym wydaniu ustalono na podstawie fotografii odcisków oraz transkrypcji dokonanej przez Herzoga. Mimo publikacji ustawa ta nie znalazła do tychczas szerszego zainteresowania w badaniach naukowych, a tematyka jej stanowi nadal pewną *terra intacta*.

¹ Na stronie 212 i 213 w przypisie 3 R. Herzog ujawnia jedynie takie szczegóły dotyczące ustawy: *Die (griechische) Inschrift ist noch nicht veröffentlicht. Aus dem Präskript ergibt sich, dass es eine lex Antonia war, die (C.) Fonteius C. f. Capito, Legat (?) ex senatus sententia vor das Volk brachte und das Volk Ende Juni beschloss*.

² Stela znajduje się w stanie fragmentarycznym, ponieważ mogła zostać zniszczona celowo ze względów politycznych, z powodu których wymazano również na inskrypcji imię Marka Antoniusza – stało się to prawdopodobnie po śmierci triumwira w 30 roku (zob. G. J. Oliver, *Review of: Kos, the Koan Elite, and Rome*, CR 53, 1, 2003, s. 144).

³ Później ustawa została opublikowana również w zbiorach: *IG XII 4, 1, 266*; *SEG XLVI, 1996, n. 1088*; *SEG LI, 2005, s. 327*.

Tytułowa *lex Fonteia* była ustawą uchwaloną w latach 30. p.n.e. na wniosek pontifeksa⁴ Gajusza Fontejusza Kapitona (syna Gajusza – frg. ab str. 1, w. 3⁵: Γάϊος Φ.ωντήϊος Γάϊου υἱὸς Καπίτων ἱερέυς). Ustawa ta dawała przywileje jakimś mieszkańcom wyspy Kos, ale nie jest jasne, czy pojedynczym jednostkom, czy grupom osób – było to m.in. zwolnienie z ceł i podatków, nadanie obywatelstwa, możliwość wyboru miejsca sądu w razie sporu⁶. Dokładna data uchwalenia ustawy nie jest pewna – w tekście wspomniana jest data poprzedzająca Kalendy lipcowe, ale nie wiadomo którego roku – frg. ab str. 1, w. 6 podaje tylko: πρὸ ἡμερῶν ??? καλ]ανδῶν Ἰουλίωv. Datę ogłoszenia ustawy lub jej ratyfikacji na wyspie podaje fragment ab na stronie 1, w. 2–3: μηνὸς Πάναμου δευτέ-/[ραι ἐξ ἱκάδος (22 miesiąca Panamos⁷ – tj. data wg kalendarza z Kos). Niektórzy badacze twierdzą, że ustawa pochodzi z roku konsulatu Lucjusza Antoniusza, czyli 41 p.n.e. Jest jednak również możliwe, że uchwalono ją w roku 34 p.n.e., kiedy Marek Antoniusz był konsulem, lub pochodzi z 39 roku p.n.e. i została przekazana przez Marka Antoniusza podczas jego podróży na wschód⁸. Imię Antoniusza zostało wprawdzie wymazane na początku ustawy⁹, jednak w linii 12 (frg. ab str. 1) pojawia się forma Ἀντωνίου, która potwierdzałaby związki ustawy z Antoniuszem. Istnieje też hipoteza, że regulacja została uchwalona w 33 roku p.n.e., skoro jako wnioskodawca, *rogator*, występuje syn Gajusza Fontejusza, legata w latach 74–72, Gajusz Fontejustz Kapiton, będący konsulem (*consul suffectus*) właśnie w 33 roku.

Pewne jest zatem, że ustawa pochodzi z czasów II triumwiratu¹⁰, gdy Marek Antoniusz przejął zarząd nad wschodnią częścią republiki rzymskiej. Nie jest jednak jasne, czy w tym czasie wyspa Kos była w jakiś sposób zależna od Rzymu, czy posiadała status *civitas libera*¹¹. Prowincja Azja utworzona została prawdopodobnie w 129 roku z terenów zapisanych Rzymowi przez króla Pergamonu, Attalosa III, w testamencie

⁴ Tak należy rozumieć gr. ἱερέυς w tekście ustawy, w wersji 3 (H.J. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions*, Toronto 1974, s. 54–55, 115–117).

⁵ Numeracja fragmentów oraz cytowany w oryginale tekst *lex Fonteia* wg wydania *Roman Statutes*, red. M.H. Crawford, t. I, London 1996, s. 499–501.

⁶ Podobne przywileje nadają również inne akty prawne: inskrypcja ku czci cesarza Klaudiusza AE 2001, nr 1931=SEG LI 1832 (Patara 45/46 r.); *SC de Asclepiade* (78 r. p.n.e.); *Epistulae Octaviani de Seleuco nauarcha* (42–30 r. p.n.e.).

⁷ Panamos to miesiąc przypadający na przełomie lipca i sierpnia (K.J. Rigsby, *Cos and the Milesian Didymeia*, ZPE 175, 2010, s. 155).

⁸ Za rokiem 39 p.n.e. opowiada się F. Münzer, *RE Suppl.* III, 1918, 528. *SEG*. Podaje trzy daty: 41, 39 lub 34 p.n.e.

⁹ Kostas Buraselis twierdzi, że wymazane zostało z całą pewnością właśnie imię – Marek Antoniusz i przytacza szereg argumentów potwierdzających tę tezę (*The Evidence of the „Lex Fonteia”* (Crawford, RS, 36) and *the Period of M. Antonius. Nikias’ Coins, Inscriptions, Personality an “Tyranny”*, [w:] K. Buraselis, *Kos between Hellenism and Rome*, Philadelphia 2000, s. 26).

¹⁰ A. Lintott, Review of: C. Williamson, *The Laws of the Roman People. Public Law in the Expansion and Decline of the Republic*, *JRS* 96, 2006, s. 225).

¹¹ Według Swetoniusza wyspa Rodos straciła *libertas* za panowania cesarza Wespazjana, być może więc Kos także straciła ją w tym czasie (*Vesp.* 8, 4: *Achaiam, Lyciam, Rhodum, Byzantium, Samum, libertate adempta, item Thraciam, Ciliciam et Commagenen*).

z roku 133 p.n.e.¹² – obszar ten nie obejmował jednak wyspy Kos. Bliska wyspie Karia dostała się natomiast pod panowanie rzymskie przypuszczalnie po pierwszej wojnie z Mityrdatesem (89–85 p.n.e.)¹³, ale status Kos względem Rzymu w tym okresie jest również niejasny¹⁴. Z samej *lex Fonteia* można by wywnioskować, iż Kos znajdowała się w czasie wprowadzenia ustawy poza prowincją Azją – we fragmencie abc 2, w. 1–2 czytamy o imporcie na Kos czy eksporcie z wyspy: εἰς ἐπαρχεί-]/αν Ἀσίαν ἢ νῆσόν τινα Ἀσία[ς – „do prowincji Azji lub jakiejś wyspy należącej do Azji”. Wydaje się zatem, że wyspa była wyłączona z terenów prowincji, choć mogła znajdować się w pewnej strefie jej wpływów¹⁵.

Uchwalenie *lex Fonteia* można by poczytywać za przejaw romanizacji basenu Morza Śródziemnego, ponieważ w zjawisko to wpisywało się również szerzenie prawa rzymskiego¹⁶. Jednak Jane Webster¹⁷ nazywa ten proces kreolizacją, podkreślając, że wpływ rzymski powodował powstawanie hybryd kulturowych i że dotyczy to zwłaszcza wschodu. Jeżeli zaakceptowalibyśmy termin kreolizacja jako trafny w tym przypadku, to za oznakę właśnie kreolizacji można by uznać fakt, iż omawiana *lex Fonteia* jest wprawdzie rzymska, ale tekst zachował się w języku greckim¹⁸. Akt ten nadal jednak posiada charakterystyczne cechy rzymskiej *lex*, ponieważ naśladuje jej swoistą organizację tekstu. Ustawy rzymskie składały się z trzech charakterystycznych części¹⁹: *praescriptio* – określenie wnioskodawcy²⁰, czasu i miejsca głosowania, *rogatio* – właściwa treść ustawy, *sanctio* – skutki

¹² R.K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969, s. 60–61.

¹³ S. Dmitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford 2005, s. 8. Należy jeszcze wspomnieć, że w wojnach z królem Pontu oraz z piratami pomagały Rzymowi wyspa Rodos, która podpisała z Rzymem sojusz w 164 r. p.n.e., oraz wyspa Kos (zob. E.S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, t. 1, Berkeley 1984, s. 578). Nie jest jednak jasne, czy Kos posiadała względem Rzymu w tym czasie taki sam status jak Rodos. Związki tych obu wysp z Rzymem wciąż ulegały bowiem zmianom (E.M. Kraik, *The Dorian Aegean*, Boston 1980, s. 44).

¹⁴ K. Buraselis, *op. cit.*, s. 125.

¹⁵ Tak: K. Buraselis, *op. cit.*, s. 29; M. Dreher, *Die lex portorii Asiae und Zollbezirk Asia*, EA 26, 1996, s. 111–127 (zwłaszcza s. 118 i nn.).

¹⁶ Por. Dmitriev, *op. cit.*, s. 4.

¹⁷ J. Webster, *Creolizing the Roman Provinces*, AJA 105, 2, 2001, s. 209–225; Dmitriev, *op. cit.*, s. 4–5.

¹⁸ O zjawisku bilingwizmu w imperium rzymskim zob. J.L. Mourgues, *Écrire en deux langues. Bilinguisme et pratique de chancellerie sous le Haut-Empire*, DHA 21, 1995, s. 105–129; ponadto: J. Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, Helsinki 1979, zwłaszcza s. 85–86; N. Lewis, *The Process of Promulgation in Rome's Eastern Provinces*, [w:] *Studies in Roman Law in Memory of A. Arthur Schiller*, red. R.S. Bagnall, W.V. Harris, Leiden 1986, s. 127–139; *idem*, *On Roman imperial promulgation in Greek*, SCI 15, 1996, s. 208–211.

¹⁹ K. Sandberg, *Magistrates and Assemblies: A Study of Legislative Practice in Republican Rome*, Rome 2001, s. 15; G. Mousourakis, *The Historical and Institutional Context of Roman Law*, Burlington 2003, s. 183.

²⁰ Ustawy podejmowane były na wniosek urzędnika, który zwoływał zgromadzenie i kierował nim – pretora, konsula, dyktatora, trybuna (w przypadku *concilia plebis*). Por. wypowiedź Atejusza Kapitona u Gel. 10, 20, 2: *Lex est generale iussum populi aut plebis, rogante magistratu*. Ustawa przybierała nazwę od imienia urzędnika, który wносił jej projekt.

nieprzestrzegania ustawy (przy czym sankcja nie była składnikiem obligatoryjnym). W *lex Fonteia* wstęp, czyli *praescriptio*, znajduje się na 1 stronie steli, *sanctio* na 2 stronie. Niektórzy wprowadzili podnoszą, że nie jest pewne, czy strona 1 i strona 2 zawierają części tego samego tekstu, ale gdyby nie zawierały tego samego, to musiałyby istnieć inna stela, zawierająca *sanctio* dla ustawy na stronie 1 i początek dla ustawy na stronie 2 (nakazy – *praescriptio* oraz klauzule zasadnicze). Jest więc bardziej prawdopodobne, że mamy do czynienia z częściami tego samego aktu prawnego. Należy podkreślić, że grecki tekst zachował się w postaci bardzo poszarpanych fragmentów, spośród których największe są fragmenty ab na stronie 1 oraz abc ze strony 2.

Dostępny współcześnie tekst jest prawdopodobnie greckim tłumaczeniem łacińskiej wersji ustawy²¹. Tekst grecki stanowi obecnie jedyne świadectwo istnienia tej regulacji; łaciński akt prawny nie zachował się, choć zapewne niegdyś musiał znajdować się w archiwum w Rzymie (*aerarium populi Romani/ Saturni*), jak wszystkie ustawy. Crawford w swoim zbiorze *Roman Statutes* próbuje odtworzyć pierwotne brzmienie łacińskiego tekstu. Można zadać pytanie, czy takie odrestaurowanie tekstu jest w ogóle możliwe i na jakiej podstawie uczony dokonuje ponownego przekładu na język łaciński? Zabieg ten umożliwia w pewnym stopniu metoda porównawcza – czyli zestawianie *passusów* z *lex Fonteia* z innymi aktami prawnymi. Prawna terminologia łacińska była dość ustabilizowana, a przekłady robione były z uwzględnieniem stałej leksyki prawnej²² (łacińskiej i greckiej) oraz charakterystycznego dla prawa stylu i tradycyjnych formuł. Tak np. w wielu tekstach łacińskie wyrażenie *de senatus sententia* (por. np. *lex Quinctia de aquaeductibus* Frontin. 129, 1; *lex Antonia de Termessibus* w. 3) przełożone zostaje jako ἐκ συνκλήτου γνῶμης lub ἐκ συμβουλίου γνῶμης (np. *Edictum Augusti et SC de pecuniae repetundis*, w. 87); *de ea re ita censuerunt* przekładano jako περὶ τοῦτου τοῦ πράγματος οὕτως ἔδοξεν (np. *SC de Thisbensibus* w. 10, 21, 42, 51; *SC de Coroneia* w. 6; *SC de Sarapeo Deli insulae* w. 31–32); wyrażenie *in comitio* oddawane jest po prostu w transkrypcji jako ἐν κομητίῳ²³ (np. *Epistula P. Cornelii Blasiois et SC de Ambraciotibus et Athamanibus* w. 14; *SC de Sarapeo Deli insulae* w. 17–18; *Epistula M. Aemilii et SC de Magnetum et Priensium litibus* w. 38; *SC de Asclepiade* w. 4). Takie stałe zasady przekładu funkcjonują w wielu dokumentach prawnych.

²¹ Sherck, *op. cit.*, s. 7.

²² Sherck, *op. cit.*, s. 13; tak również np. F. Schulz, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961, s. 115. Por. na temat rzymskiego języka prawnego np.: F. Bücheler, *Zur Kurialstil*, Archiv für Lateinische Lexicographie und Grammatik 1, 1884, s. 279–280; M. Kaser, *Zum Ediktstil*, [w:] *Festschrift Fritz Schulz*, t. 2, Weimar 1951, s. 21–70 = *Ausgewählte Schriften*, t. 1, Napoli 1976, s. 207–259; *idem*, *Zur juristischen Terminologie der Römer*, [w:] *Studi in onore di Biondo Biondi*, t. I, Milano 1965, s. 97–142 = *Ausgewählte Schriften*, t. 1, Napoli 1976, s. 35–83; U.C.J. Gebhardt, *Sermo Iuris: Rechtssprache und Recht in der augusteischen Dichtung*, Leiden 2009, szczególnie s. 11–32; J.G.F. Powell, *Legal Latin*, [w:] *A Companion to the Latin Language*, ed. J. Clackson, Oxford 2011, s. 464–484.

²³ Por. np. M. Bonnefond-Coudry, *Le Sénat de la République romaine: de la guerre d'Hannibal à Auguste: pratiques délibératives et prise de décision*, Rome 1989, s. 32–45.

Świadectwem istnienia wspomnianych technik translacyjnych jest chociażby realizowany obecnie projekt *The Greek Lexicon of Roman Law*²⁴, kierowany przez Andree Raggię i Carla Slavicha z uniwersytetu w Pizie. Projekt ten ma na celu zebranie wszystkich greckich źródeł do prawa rzymskiego²⁵ oraz stworzenie słownika grecko-łacińskiego, obejmującego całe starożytne słownictwo prawne. I tak na przykład na stronie internetowej promującej projekt Raggi przywołuje gr. termin μεταπορεύεσθαι, rozumiany w tekstach literackich jako „ścigać, karać” (zob. μ. τὸς ἀποστήσαντας Plb. 1, 88, 9; μ. ἀσέβειαν Plb. 2, 58, 11; por. J. AJ 6, 13, 4); w tekstach prawnych natomiast jego ekwiwalentem łacińskim mogą być czasowniki *agere* lub *petere*²⁶ – z których *agere* oznacza „pozywać”, „oskarżać”, „prowadzić spór sądowy”, natomiast *petere* znaczy „wnosić roszczenie prawne”, „dochodzić sądownie roszczeń”. Wyraz μεταπορεύεσθαι pojawia się w tekście *lex Fonteia* trzy razy – frg. abc str. 2, w. 8 (jeśli drugie uzupełnienie jest trafne): ἢ μεταπορεύηται κα.[ι ὃ ἄν ὁμοίως μεταπορεύηται]; frg. abc str. 2, w. 15: [μήτε αὐτὸ]ν μεταπορεύεσθαι[ι ἐξέστω [...]. Zostaje on przełożony w zbiorze Crawforda jako *agere* we wszystkich miejscach (w drugim *agere cum aliquo*). Raggi²⁷ natomiast w jednym ze swoich artykułów porównuje pierwszy cytowany passus ustawy z SC *de Asclepiade*, z uchwałą senatu szczególnie cenną z punktu widzenia badań nad przekładem prawnym ze względu na to, że zawiera tekst w dwu językach – łacińskim i greckim – a ponadto pochodzi mniej więcej z tego samego czasu, bo z 78 r. p.n.e. Grecki czasownik μεταπορεύεσθαι przełożony zostaje w tej uchwale senatu jako *petere*²⁸ (Lat. w. 6: *ne iue quid minus eis*] *petere exigere liceat* = Gr. w. 16: [...] μηδέ τι ἔλασσον αὐτοῖς μεταπορεύεσθαι πράσσειν ἐξῆ<ι>). W tekście uchwały w linii 16 znajdują się obok dwa czasowniki greckie: μεταπορεύεσθαι oraz πράσσειν, które posiadają w łacińskiej wersji odpowiedniki *petere* oraz *exigere*, czyli „dochodzić roszczeń” i „egzekwować” je. Znaczenie czasowników należy łączyć z różnymi czynnościami związanymi z dochodzeniem roszczeń i realizacją

²⁴ Wcześniej podobny słownik opracował Hough J. Mason: *Greek Terms for Roman Institutions: A Lexicon and Analysis*, Toronto 1974.

²⁵ Poprzednie zbiory greckich inskrypcji obejmują w różnej mierze źródła odnoszące się do prawa rzymskiego – por. np.: R. Cagnat et al., *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris 1901; V. Arangio-Ruiz, A. Olivieri, *Inscriptiones Graecae Siciliae et infimae Italiae ad ius pertinentes*, Milan 1925; L. Moretti, *Inscriptiones Graecae urbis Romae*, Roma 1968–1990; J.H. Oliver, *Greek Constitutions of Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphie 1989; V.I. Anastasiadis, G.A. Souris, *An Index to Roman Imperial Constitutions from Greek Inscriptions and Papyri 27 BC. to 284 AD*, Berlin 2000. Wspominany już zbiór R.K. Sherka obejmuje jedynie *senatus consulta* oraz *epistulae*.

²⁶ G. Kantor, *Ancestral Laws under the Roman Rule: The Case of Lycia*, diss. Balliol College 2006, s. 14.

²⁷ A. Raggi, *Senatus consultum de Asclepiade Clazomenio sociisque*, ZPE 135, 2001, s. 107.

²⁸ Czasownik μεταπορεύεσθαι może też być rozumiany jako *persequi* „egzekwować”, „dochodzić sądownie swojego prawa” – zob. P. Viereck, *Sermo Graecus quo senatus populusque Romanus magistratusque populi Romani usque ad Tiberii Caesaris aetatem in scriptis publicis usi sunt examinatur*, Gottingae 1888, s. 83.

zobowiązań, co sugeruje również wcześniejszy wyraz *debeatur* lub gr. ὀφείληται (w. 5–6: [...] *neiuē quid eis/ ob eam causam minus debeatur* [...] = w. 16: μηδέ τι αὐτοῖς διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἔλασσον ὀ<φ>είληται). Jeśli przyjrzymy się tekstowi *lex Fonteia*, dostrzeżemy nawiązania do tej samej sfery prawnej. W linii 5 frg abc str. 2 pojawia się czasownik ὀφείλετω, który wyraża wraz z infinitiwem τελεῖν obowiązek świadczenia (w. 5: ἢ τελεῖν ὀφειλέτω); zaraz po tym zwrocie, w wersach 5–6 frg. abc str. 2, spotykamy frazę: μεταπο-]/ρεία ἢ ἔκπραξις ἔστω. Można wnioskować na zasadzie analogii do *SC de Asclepiade*, że te rzeczowniki odczasownikowe będą oznaczały „dochodzenie roszczeń” i „egzekucję”. Crawford tłumaczy natomiast inaczej (s. 502) – μεταπορεία jako łacińskie *actio* („pozew”), a ἔκπραξις jako *petitio* („proces”), co wobec powyższych rozważań nie wydaje mi się przekonujące. Dodatkowo autor podaje w komentarzu (s. 505), że μεταπορεία może oznaczać *repetitio*, czyli „apelację” lub „odwołanie”, jednak w tym miejscu takie znaczenie zupełnie nie daje sensu. Raczej odpowiednikiem μεταπορεία powinno być słowo *petitio* („sądowe dochodzenie roszczeń”, bądź po prostu „dochodzenie roszczeń” czy „żądanie zapłaty”), natomiast ἔκπραξις należy rozumieć jako *exactio* („egzekucja”). Przy przyjęciu takich wartości semantycznych omawianych rzeczowników cały passus wydaje się prezentować spójną treść: wymienione osoby ani nie mają być zobowiązane do żadnych świadczeń (płacenia ceł), ani przeciw nim nie będzie dochodzenia roszczeń ani egzekucji (frg. abc str. 2, w. 5–6: ἢ τελεῖν ὀφειλέτω μή.[τε τινὶ ἀπ’ αὐτοῦ μεταπο-]/ρεία ἢ ἔκπραξις ἔστω). Sytuacja ta dotyczy obowiązków publicznoprawnych, wynikających z importu lub eksportu dóbr z wyspy – tym samym *lex Fonteia* zwalnia mieszkańców Kos z obowiązku celnego, który towarzyszy zagranicznemu obrotowi towarem (tj. poza teren wyspy).

Wnioski dotyczące znaczeń rzeczowników potwierdza dokument zwany *Epistula Octaviani de Seleuco nauarcha II* (42–30 r. p.n.e.), gdzie w wersji 68 pojawia się fraza ἔκπραξις τε ἔστω. W poprzedzającym ten zwrot passusie mowa jest o obowiązku zapłaty na podstawie wyroku sądowego, w szczególności o dochodzeniu roszczeń oraz dokonywaniu egzekucji należności (w. 66–68: τῶι δήμωι τῶι Ῥωμαίων νόμων ση-/[/στερτίω]ν δέκαμυριάδας δοῦναι κατ[ἀδικοι] ἔσ]τωσαν τούτου τε τοῦ χρήματος τῶι/ [θελόντι(?) αἰ[τημ]α ἔκπραξις τε ἔστω[ι]²⁹). Wyraz ἔκπραξις należy więc tutaj rozumieć jako *exactio*, co potwierdzają również Nicola Festa oraz Vincenzo Arangio-Ruiz w swoim łacińskim przekładzie tego dokumentu³⁰: *populo Romano nummorum sestertium XX milia dare debento, eiusque pecuniae cui uolet persecutio et exactio esto*. Ponadto warto zauważyć, że Raggi w niedawnym artykule³¹ na temat *Epistulae Octaviani de Seleuco nauarcha* dokonał

²⁹ Tekst wg *JGL Syr III 1*, nr 718.

³⁰ Zob. w: S. Riccobono, G. Baviera, V. Arangio-Ruiz, *Fontes iuris Romani anteiustiniani*, t. I, Firenze 1941, s. 308–315, nr 55.

³¹ A. Raggi, *The Epigraphic Dossier of Seleucus of Rhosus: A Revised Edition*, ZPE 147, 2004, s. 138.

rekonstrukcji linii 68 z drugiego listu na podstawie *lex Fonteia*. Uczony udowodnił, że we wspomnianej regulacji błędnie odczytywano dotychczas wyraz αἱ[τημ]α i należy go zamienić na με[ταπορε]ία. Wykazał zatem, że musiała tu istnieć ta sama fraza, co w omawianej ustawie w linii 5–6, czyli με[ταπορε]ία ἔκπραξις τε ἔστω. Analiza treści *Listu* potwierdza natomiast, że w kontekście zobowiązania do zapłaty proponowany rzeczownik μεταπορεία powinien być rozumiany jako *petitio*, czyli „dochodzenie roszczeń”. Można zatem sądzić, iż oba terminy przyjmują te same wartości semantyczne, co w *lex Fonteia*: μεταπορεία=*petitio*; ἔκπραξις=*exactio*.

Powyższe rozważania dotyczące rzeczowników pozwalają również wysunąć konkluzje na temat znaczeń czasowników μεταπορεύεσθαι oraz πράσσειν. Pojawiają się one w kolejnym passusie ustawy (frg. abc str. 2, w. 6–11): ὁ ἄ[ν τις] τούτων μετὰ ταῦτα/ πολιτῶν Ῥωμαίων γενο[μένων] ὑπόδικον ἄλλωι τινί/ ἢ ἢ μεταπορεύηται κα[ὶ] ὁ ἄν ὁμοίως μεταπορεύηται/ ἢ πράσσειν ὑπό τις [τούτων, οὗ ἂν θέλη ἄγειν, αὐ-]/ τοῦ κατὰ τόνδε τὸν ν[όμο]ν. ὣν ἢ.ι ἢ ἔ[κπραξις, ἢ αἴρε-]/σι.ις ἔστω. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z opisem sytuacji prawnej, w której toczy się spór o rzecz prywatną, a jedną ze stron jest mieszkaniec Kos (już jako obywatel rzymski³²) – *lex Fonteia* wskazuje wtedy odpowiednie zasady procesowe, zezwalając powodowi na wybór miejsca sporu. Warto zauważyć, że przepisy ustawy określają kolejne stadia takiego postępowania: wejście w spór, sądowe wysuwanie roszczenia oraz egzekucję. Dwa ostatnie etapy nazwane są właśnie jako μεταπορεύεσθαι i πράσσειν, które w świetle powyższej interpretacji tego passusu należy rozumieć jako łacińskie *petere* oraz *exigere*³³. Analogiczne wnioski nasuwają się w związku z kolejnym miejscem w ustawie, w którym pojawiają się omawiane czasowniki (frg. abc str. 2, w. 13–17: ὅ[πως] ἐπιτάξει μίσθωσι, ὁ ἄν/ [καρπίζηται - -]ταί τε τι, δοῦναι ἢ πο[ιεῖν] αὐτὸς/ [μὴ] ὀφειλέτω μήτε αὐτὸν μεταπορεύεσθαι [ἢ ἔξέστω μή-]/ [τε τις παρ' αὐτοῦ ἐνέχυρ] α λαμβανέτω μή[τε] φρονιζέ-]/ [τω ὅπως ἀπ' αὐτοῦ τι ἐκπ[ράξ]η). W passusie tym ponownie znajdujemy wzmiankę o obowiązku świadczenia, ale tym razem wynikającym z ustanowienia najmu lub dzierżawy (μίσθωσις), czyli o obowiązku podatkowym. Na mocy przepisów *lex Fonteia* mieszkaniec Kos zostaje zwolniony z tego świadczenia, w związku z tym nie można wysuwać wobec niego roszczeń spełnienia świadczenia (μεταπορεύεσθαι)³⁴, żądać poręczeń (ἐνέχυρα λαμβάνειν)

³² Analizowany passus (frg. abc str. 2, w. 7: πολιτῶν Ῥωμαίων γενο[μένων] świadczy o tym, iż prawdopodobnie jakimś mieszkańcom wyspy przyznano obywatelstwo rzymskie. Jednak stan zachowania ustawy nie pozwala bliżej określić zakresu ani skutków nadania tego przywileju, szczególnie jeśli chodzi o powstanie jakichś związków zależności Kos od Rzymu.

³³ Por. też πράσσειν jako „ściągać należność” czy „żądać zapłaty” w następujących miejscach: Hdt. 3, 58; Pl. Lg. 774d; Plb. 38, 11, 10.

³⁴ Warto zauważyć, że Crawford rozumie μεταπορεύεσθαι czynnie jedynie w wersji 15 (frg. abc, str. 2) Gr. μήτε αὐτὸν μεταπορεύεσθαι [ἢ ἔξέστω]=Lat. *neue cum eo agere [liceto]*. W pozostałych miejscach tłumaczy biernie (w. 8): Gr. ἢ μεταπορεύηται κα[ὶ] ὁ ἄν ὁμοίως μεταπορεύηται]=Lat. *agetur*, [*quod]que [item agetur]*.

ani niczego egzekwować (ἐκπράσσειν). Interpretacja tego passusu potwierdza zatem ustalone już wcześniej wartości semantyczne prezentowanych czasowników. Ustawa reguluje w dalszej części również sposób postępowania w przypadku naruszenia norm dotyczących najmu czy dzierżawy, jednak słaby stan zachowania tekstu nie pozwala na przeprowadzenie bardziej szczegółowych badań.

Wydaje się, że dokonane analizy i porównawcze zestawienia z innymi aktami potwierdzają hipotezę o odmiennych znaczeniach omawianych czasowników i rzeczowników odczasownikowych. Najważniejszym argumentem przemawiającym za nową interpretacją jest każdorazowe powiązanie omawianej sytuacji prawnej z obowiązkiem świadczenia (zapłaty lub wydania rzeczy) i towarzyszącym mu roszczeniem windykacyjnym – stąd słuszne wydaje się rozumienie μεταπορεύεσθαι jako *petere* (dochodzenie roszczeń) oraz πρᾶσσειν jako *exigere* (egzekwowanie). Powyższe rozważania utwierdzają ponadto w przekonaniu, iż warto byłoby przeprowadzić bardziej wnikliwą analizę warstwy językowej całej omawianej ustawy, co umożliwiłoby też weryfikację łacińskiego przekładu. Proponowana rekonstrukcja łacińskiego tekstu wymaga bowiem głębszego zastanowienia i będzie możliwa dopiero ma drodze bardziej szczegółowych badań komparatystycznych.

Omawiając zagadnienia związane z przekładem prawniczym, warto się również zastanowić, czy w tekście *lex Fonteia* obecne są jakieś kalki językowe – wyrażenia czy zwroty oddające specyfikę języka łacińskiego jako języka bazowego dla dokonywanego przekładu. Podczas tłumaczenia z języka łacińskiego na grecki stosowano bowiem często zasadę sformułowaną później w *Kodeksie Justyniańskim*³⁵ (*Cod.* 1, 17, 2, 21), gdzie zalecano dokonywanie przekładu według takiej metody, która pozwalała na zachowanie struktury i szyku tekstu wyjściowego: *eas (leges) in Graecam uocem transformare sub eodem ordine eaque consequentia, sub qua uoces Romanae positae sunt (hoc quod Graeci κατὰ πόδα dicunt)*. Współcześnie nazwalibyśmy takie zjawisko tworzeniem kalek językowych. W tekście *lex Fonteia* można zauważyć realizację powyższej zasady w kilku miejscach. Najbardziej oczywisty wydaje się przypadek dosłownie odtworzonej daty z kalendarza rzymskiego – frg. ab str. 1, w. 6: πρὸ ἡμερῶν ??? καλ]ανδῶν Ἰουλίωv. Oddano tu literalnie łacińskie wyrażenie: *ante diem ??? kalendas Iulias*, wskazujące na termin uchwalenia ustawy w Rzymie. Datę ogłoszenia regulacji na wyspie podano natomiast już według kalendarza z Kos (frg. ab str. 1, w. 2–3: μηνὸς Πάναμου δευτέ-/[ραι ἔξ ἰκάδος), co pozwala stwierdzić, że latynizacja następuje w przypadku prezentowania realiów rzymskich, jednak akt prawny jest również dostosowywany do realiów społeczności lokalnej – w ten sposób powstaje wspomniana już wcześniej kreolizacja aktu prawnego. Warto ponadto dodać, że analogiczną datę

³⁵ J. N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge 2003, s. 471. Zob. też H. Brock, *Aspects of Translation Technique in Antiquity*, GRBS 20, 1979, s. 69–87; A. Plisecka, *The Use of Greek by Roman Jurists*, [w:] *Crossing Legal Cultures*, red. L. Beck Varela, P. Gutiérrez Vega, A. Spinosa, München 2009, s. 61.

można odnaleźć w *SC de Asclepiade*, w wersji 4: $\pi\rho\delta <\acute{\eta}>\mu\epsilon\rho\omega\acute{\nu} \acute{\epsilon}\nu\delta\epsilon\kappa\alpha \kappa\alpha\lambda\alpha\nu\delta\omega\acute{\nu} \text{I}\omega\upsilon\omega\acute{\nu}$ ³⁶ – jest to zatem kolejna wspólna cecha obu tekstów³⁷.

Oznaką latynizacji tekstu ustawy mogłoby być również pomijanie rodzajnika greckiego, obcego dla języka łacińskiego. Według Roberta Sherka³⁸ takie zjawisko było bardzo częste w greckich kopiach rzymskich uchwał senatu, *senatus consulta*, wręcz regularnie występowało w części *praescriptio* aktu prawnego, gdzie pomijano rodzajnik przy określaniu typu urzędnika przewodniczącego zebraniu lub wnoszącego uchwałę. Z podobnym zjawiskiem spotykamy się prawdopodobnie w *lex Fonteia* we fragmencie ab str. 1, w wersji 3, gdzie wymieniony jest wnioskodawca: $\Gamma\acute{\alpha}\iota\omicron\varsigma \Phi\omega\nu\tau\acute{\eta}\iota\omicron\varsigma \Gamma\alpha\iota\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma \text{K}\alpha\pi\acute{\iota}\tau\omega\nu \text{i}\epsilon\rho\epsilon\upsilon\varsigma$. Zwyczajowo oczekiwalibyśmy w tym miejscu określenia $\acute{\omicron} \text{i}\epsilon\rho\epsilon\upsilon\varsigma$, jednak rodzajnik zostaje tu pominięty. Podobne zjawisko można dostrzec we wspominanej już wcześniej uchwale *SC de Asclepiade* (w. 3): $\text{K}\acute{\omicron}\iota\nu\tau\omicron\varsigma \text{L}\upsilon\tau\acute{\alpha}\tau\iota\omicron\varsigma \text{K}\acute{\omicron}\iota\nu\tau\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma \text{K}\acute{\alpha}\tau\lambda\omicron\varsigma \text{h}\upsilon\pi\alpha\tau\omicron\varsigma$, a ponadto w wielu innych aktach prawnych³⁹. W samej *lex Fonteia* analogiczna formuła występowała najprawdopodobniej również w wersach 8–9 (frg. ab str. 1), gdzie wymazano imiona Marka Antoniusza: $[\acute{\epsilon}\pi\epsilon\iota \text{[[M}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\varsigma \text{h}\acute{\alpha}\nu\tau\omega\acute{\nu}\iota\omicron\varsigma \text{M}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma \text{]]} \alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho \tau\text{r}\acute{\iota}\omega\acute{\nu} \acute{\alpha}\nu\text{/[}\delta\rho\omega\acute{\nu} \text{d}\eta\mu\omicron\sigma\acute{\iota}\omega\acute{\nu} \text{p}\rho\alpha\gamma\mu\acute{\alpha}\tau\omega\nu \text{k}\alpha\tau\alpha\text{]}\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\epsilon\omega\varsigma$. Badacze rekonstruują jednak cytowany passus i wnioskuje o braku rodzajników w tym miejscu na podstawie badań porównawczych (zob. *Epistula M. Antonii ad Koinon Asiae*, w. 1–3: $\text{M}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\varsigma \text{h}\acute{\alpha}\nu\tau\omega\acute{\nu}\iota\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho / \tau\text{r}\acute{\iota}\omega\acute{\nu} \acute{\alpha}\nu\delta\rho\omega\acute{\nu} \text{d}\eta\mu\omicron\sigma\acute{\iota}\omega\acute{\nu} \text{p}\rho\alpha\gamma\mu\acute{\alpha}\tau\omega\nu / \acute{\alpha}\pi\omicron \text{k}\alpha\tau\alpha\sigma\tau\acute{\alpha}\sigma\epsilon\omega\varsigma$; J. *AJ* 14, 12, 5: $\text{M}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\varsigma \text{h}\acute{\alpha}\nu\tau\omega\acute{\nu}\iota\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho \tau\text{r}\acute{\iota}\omega\acute{\nu} \acute{\alpha}\nu\delta\rho\omega\acute{\nu} \text{k}\alpha\tau\alpha\sigma\tau\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu \text{p}\epsilon\rho\acute{\iota} \tau\omega\acute{\nu} \text{d}\eta\mu\omicron\sigma\acute{\iota}\omega\acute{\nu} \text{p}\rho\alpha\gamma\mu\acute{\alpha}\tau\omega\nu$)⁴⁰. W obu formułach w ustawie brakowałoby zatem rodzajnika przy określeniu funkcji osoby (*iερεύς*, *αυτοκράτωρ*). Wydaje się, że mogło być powszechną praktyką przytaczanie miana wnioskodawcy w dokładnym tłumaczeniu z łaciny bez dokonywania jakichkolwiek zmian w strukturze formuły – nawet bez dodawania rodzajników greckich. Za latynizacją passusu przemawia również grecki wyraz *υίός* pojawiający się w cytowanym już wyrażeniu: $\Gamma\acute{\alpha}\iota\omicron\varsigma \text{ }\Phi\omega\nu\tau\acute{\eta}\iota\omicron\varsigma \text{ }\Gamma\alpha\iota\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma \text{ }\text{K}\alpha\pi\acute{\iota}\tau\omega\nu \text{ }\text{i}\epsilon\rho\epsilon\upsilon\varsigma$. Wydaje się on niepotrzebny w tekście

³⁶ Podobnie datę przedstawiono w innych dokumentach urzędowych; zob. np.: $\pi\rho\delta \acute{\eta}\mu\epsilon\rho\text{--}/[\acute{\omega}] \nu \acute{\epsilon}\pi\tau\acute{\alpha} \text{E}\acute{\iota}\delta\upsilon\omega\acute{\nu} \text{O}\kappa\tau\omega\mu\beta\rho\acute{\iota}\omega\nu$ (*SC de Thisbensibus* w. 2–3); $\pi\rho\delta \acute{\eta}\mu\epsilon\rho\omega\acute{\nu} \text{t}\epsilon\sigma\acute{\sigma}\acute{\alpha}\rho\omega\nu \nu\omega\acute{\nu}\omega\nu \text{M}\alpha\acute{\iota}[\omega\nu]$ (*Epistulae S. Postumii et SC de privilegiis Delphorum* C w. 1); $\pi\rho\delta \acute{\eta}\mu\epsilon\rho\omega\acute{\nu} \acute{\epsilon}\xi \kappa\alpha\text{]}\lambda\alpha\nu\delta\omega\acute{\nu} / \text{h}\acute{\alpha}\pi\rho\acute{\iota}\lambda\iota\omega\nu$ (*SC de Stratonicensibus* w. 19–20).

³⁷ Crawford dostrzega ponadto analogie pomiędzy fragmentem *lex Fonteia* fg str. 1, w. 2–4 oraz *SC de Asclepiade* w. Lat. 13–14= Gr. 26–28 (zob. Crawford, *op. cit.*, s. 505). Porównuje także niektóre passusy z *lex Fonteia* z innymi aktami prawnymi, takimi jak: *Epistula de Seleuco nauarcha*, *lex repetundarum*, *lex Antonia* itd. (s. 504–506).

³⁸ Sherk, *op. cit.*, s. 16–17.

³⁹ Zob. np. (teksty wg Sherk, *op. cit.*) *Epistulae Spurii Postumi praetoris et SC de Delphorum autonomia* b w. 1: $\text{S}\pi\omicron\rho\acute{\iota}\omicron\varsigma \text{P}\rho\omicron\sigma\tau\acute{\omicron}\mu\omicron\varsigma \text{L}\epsilon\upsilon\kappa\acute{\iota}\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma, \text{s}\tau\rho\alpha\tau\eta\gamma\acute{\omicron}\varsigma \text{P}\rho\omega\mu\acute{\alpha}\iota\omega\nu$; *SC de aliaque acta de Oropiorum et publicanorum controversiis* w. 1–2: $\text{M}.\text{[}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\varsigma \text{]}\text{T}\epsilon\rho\acute{\epsilon}\nu\tau\iota\omicron\varsigma \text{M}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma \text{O}\upsilon\acute{\delta}\acute{\alpha}\rho\rho\omega\nu \text{L}\epsilon\upsilon\kappa\omicron\lambda\omicron\varsigma, \text{I}\acute{\alpha}\iota\omicron\varsigma \text{K}\acute{\alpha}\sigma\iota\omicron\varsigma \text{L}\epsilon\upsilon\kappa\acute{\iota}[\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma] / \text{L}[\omicron\gamma]\gamma\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma \text{h}\upsilon\pi\alpha\tau\omicron\upsilon$; *SC Popillianum de Pergamenis* w. 11: $\text{G}\acute{\iota}\acute{\alpha}\iota\omicron\varsigma \text{P}\omicron\pi\acute{\iota}\lambda\lambda\iota\omicron\varsigma \text{G}\acute{\alpha}\iota\omicron\upsilon \upsilon\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma \text{s}\tau\rho\alpha\tau\eta[\gamma\acute{\omicron}\delta\omicron\varsigma]$.

⁴⁰ Por. także *ITral* 105, 11: $[\text{M}\acute{\alpha}\rho\kappa\omicron\varsigma \text{h}\acute{\alpha}\nu\tau\omega\acute{\nu}\iota\omicron\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho]$.

greckim, w którym mógłby wystarczyć sam genetivus Γαίου⁴¹. Wyraz υἰός naśladował zapewne słowo *filius* w tekście pierwotnym, w standardowej łacińskiej formule filiacyjnej⁴², określającej pochodzenie: *Gaius Fonteius Gai filius Capito pontifex*. Tłumacz dokonał tu zatem przekładu dosłownego, nie zważając na specyfikę języka docelowego, a kierując się wersją łacińską. Analogiczne wyrażenia spotykamy w *SC de Asclepiade* (w. 4–5): Λεύκιος Φαβέριος Λευκίου υἰός; Γαῖος [. Λευ]-/κίου υἰός; Κόιντος Πετίλλιος Τίτου υἰός. Z analizy innych uchwał senatu wynika, iż w przekładach dokumentów prawnych można wprawdzie odnaleźć również formuły filiacyjne bez słowa υἰός, ale w bardzo specyficznej sytuacji. Okazuje się, że wyraz ten jest zazwyczaj pomijany w przypadku nagromadzenia formuł filiacyjnych – wtedy uwzględnia go jedynie pierwsza formuła, a kolejne go już nie powtarzają⁴³. Nie jest to zatem wystarczający dowód na stosowanie innej techniki przekładu. Warto tu również wspomnieć, że w niektórych dokumentach łacińskich można zaobserwować również odwrotne zjawisko, czyli naśladowanie greckiej składni formuły filiacyjnej w łacińskim tekście, np. w następującym wyrażeniu: *Marcus Aurel[iu]s [A]mmionion Lupergu Sarapionis* (*P. Amh. Lat.=CPL* 172). Cytowany tekst nie zawiera charakterystycznego dla łacińskiej formuły rzeczownika *filius*; ponadto greckie pochodzenie wyrażenia ujawnia *gen. sg. Lupergu*, będący transliteracją greckiej formy⁴⁴. Można by zatem wnioskować, że panowała zasada dokładnego przekładu formuły filiacyjnej, niezależnie od języka tekstu bazowego i kierunku przekładu. Konkluzja ta wydaje się potwierdzać hipotezę, iż wyraz υἰός w tekście *lex Fonteia* może być poczytywany za latynizm – ujawnia to w szczególności jego redundantność w tekście greckim⁴⁵.

⁴¹ B.H. McLean, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine* (323 B.C.–A.D. 337), „Ann Arbor” 2002, s. 93, 114; Adams, *op. cit.*, s. 505.

⁴² O tej formule zob. np. G. Daux, *La Formule Onomastique Dans le Domaine Grec Sous l'empire Romain*, *AJPh* 100, 1, 1979, s. 13–30, zwłaszcza s. 23–27; J. Kolendo, *La filiation développée dans les inscriptions africaines concernant les représentants de l'aristocratie municipale, Études sur l'histoire gréco-romaine*, „Antiquitas” 18, 1993, s. 97–103; idem, *Teksty i pomniki: zarys epigrafiki łacińskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 2003, s. 102.

⁴³ Por. np. *Ius iurandum Assiorum* (dalsze teksty za Sherk, *op. cit.*), gdzie wyraz υἰός pojawia się w formule filiacyjnej jedynie w jednym wersie, różnie nie jest już powtarzany w kolejnych formułach (w. 26–30): Γάιος Ουάριος Γαῖου υἰός Ουολτινία Κάστος/Ἐρμοφάνης Ζωῖλου/Κτήτος Πισιστράτου/Αισχρίων Καλ<λ>ιφάνους/Ἄρτεμίδωρος Φιλομούσου. Podobnie w *SC de Sarapeo Deli insulae* (w. 15–16: Κόιντος Μινύκιος Κοίντου/ υἰός στρατηγός; w. 20–23: Πόπλιος Πόρκιος Ποπλίου, Τε-/βέριος Κλαύδιος Τεβερίου/ Κρυστομίνας, Μάμιος Φοντή-/ιος Γαίου); *SC de Prienensium et Samiorum litibus* (B w. 2: Σέρουιος Φόλουιος Κοίντου υἰός στ[ρατηγός ὕ]πατος; w. 3–4: Λεύκιος Τρεμήλιος Γναίου Καμελλία, Γάιος Ἄννιος Γαίου/ Καμελλία, ν Λεύκιος Ἄννιος Λευκίου Πο[λλία]). Por. inne inskrypcje np. *IG XII 2* (Lesbos) Suppl. dok. 35 col. a 3–5: Κριναγόρας Καλλίπ[ου, Ζ]ωῖλο[ς]/ [Ἐπιγένους – – – – –]τας Δικαίου, Ὑβρίας Διοφάντου, Ἰστιαῖος/ [– – – – – Δημή]τριος Τιμαίου οἱ πρεσβεῦται [...].

⁴⁴ Por. też *IG XIV 678: Heraklas Heraklidu Alexandreus uixit an(nis) L h(ic) s(itus)*.

⁴⁵ Podobnie: Daux, *op. cit.*, s. 27.

Nawiązując jeszcze do poruszanej wyżej kwestii pomijania rodzajnika, warto wspomnieć, iż jego brak widoczny jest także i w innych miejscach ustawy, np. w wyrażeniu ἐκ συνκλήτου γνώ/[μης (frg. ab str. 1, w. 4–5), gdzie oddano dosłownie łacińskie *ex (de) senatus sententia*⁴⁶; podobnie (frg. ab str. 1, w. 8–9) ἀπό συμβουλίου γνώ/[μης = *ex (de) consilii sententia*. Ponadto zjawisko to można zaobserwować w nazwie urzędnika αὐτοκράτωρ τριῶν ἀν-/[δρῶν (frg. ab str. 1, w. 8–9), gdzie oprócz początkowego rodzajnika (jak w określeniu ἱερέυς) spodziewalibyśmy się również τῶν przed τριῶν ἀν-/[δρῶν⁴⁷. W pierwszym fragmencie ustawy (frg. ab str. 1) rodzajnik jest pomijany we wspomnianych wyrażeniach, natomiast jego obecność odnotowujemy w wersach 5–6: ἐν τῇ ἀγορᾷ πρὸ τῶν/[ἐμβόλων; oraz jako użyty ze względu na przydawki w wersach 10 oraz 12: τὰ ἐξ αὐτοῦ πρὸς [- - -; τὴν Ἀντωνίου κρίσιν. We fragmencie abc na stronie 2 rodzajniki atestowane są częściej, np.: (w. 3) ἐκ τούτων τῶν. [τόπων; (w. 4) τῶν οὕτως εἰσαγομένων; (w. 10) κατὰ τόνδε τὸν ν.[όμο]ν.; (w. 10–11) ἢ ἔ[κπραξις, ἢ αἴρε-]/σι.ι.ς ἔστω; (w. 12–13) τ.ῶν ἄλλοεθνῶν ἢ τ.[ῶν συμμα-]/[χων (w. 18) τὰς ἐξουσίας τὰς δημο[σίας; (w. 21) ἐν] τῇ μισθώσει; brak rodzajnika można zauważyć np. w wyrażeniu (w. 22) διὰ γ.ν.[ώμην = *per sententiam*. Można by więc postawić hipotezę, że zjawisko pomijania rodzajnika w większej mierze dotyczy pierwszej części ustawy, a więc *praescriptio*, prawdopodobnie ze względu na jej bardziej skonwencjonalizowaną strukturę i treść. Ta partia regulacji obfituje w formuły prawne, tworzone z użyciem stałej terminologii, za pomocą której wyraża takie tradycyjne elementy, jak wnioskodawca, termin uchwalenia aktu oraz okoliczności. Wydaje się, iż właśnie w tej części można zaobserwować tendencję do omijania rodzajników szczególnie w wyrażeniach prawnych o charakterze frazeologicznym. We właściwej treści *lex Fonteia* spotykamy natomiast gotowe formuły prawne w mniejszym natężeniu, a rodzajniki, jeśli występują, to pojawiają się głównie w wyrażeniach, które nie stanowią frazeologizmów. Obserwacje na temat terminologicznego charakteru wymienionych powyżej zestawień wyrazowych można potwierdzić na podstawie innych aktów prawnych, w których występują one również bez rodzajników: 1. *FD III 2,70*, w. 13: ἀπό συνκλήτου γνώμης; *IK Knidos I 31*, Kn, III w. 12: ἀπό συγκλήτου γνώμης; 2. *IdiCos ED 7*, str. b, w. 3: ἀπό συμβο[υ]-/λίου γνώμης; *IG XII Suppl. 11*, frg. a, col. II, w. 38: ἀπό συμ]-/βουλίου γνώμη[ς; *IC III 4*, 10, w. 78 i 97: ἀπό συμβουλί[ου] γνώμης; 3. *IGLSyr 3*, 1, 718, w. 9: α]ὐτοκράτωρ τριῶν ἀνδρῶν. Wskazane przykłady wydają się świadczyć o pewnej skłonności do pomijania rodzajnika w tłumaczeniach łacińskich formuł prawnych, natomiast taki odwzorowujący sposób przekładu mógłby być poczytywany za latynizację tekstu greckiego. Trzeba jednakże przyznać, że powyższe wnioski nie mogą mieć charakteru uniwersalnego, ponieważ

⁴⁶ O tym wyrażeniu zob. A.P.M. Meuwese, *De rerum gestarum Divi Augusti versione Graeca*, Amsterdam 1920, s. 40–41, 54.

⁴⁷ Por. np. McCabe, *Ephesos [PHI #7] 223 (=JÖAI 53, 136–40, no. 147)*, 7–9: ὅταν τις τῶν τριῶν ἀνδρῶν/ ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῶν δημοσίων πραγμάτων/ ἐπιτηρῶ.

zdarza się czasami, że w przypadku takich przekładów prawniczych brak konsekwencji w używaniu rodzajników lub ich pomijaniu – i tak np. określenie *populus Romanus* tłumaczono jako⁴⁸: ὁ δῆμος ὁ Ῥωμαίων (*SC de Oropiis* w. 49), ὁ δῆμος τῶν Ῥωμαίων (*Mon. Anc. Gr.* 18, 10), ὁ Ῥωμαίων δῆμος⁴⁹ (*Iscr. di Cos EV* 222 w. 6). Różnice w tłumaczeniu mogą pojawić się nawet w obrębie jednego dokumentu, jak w przypadku łacińskiego wyrażenia *ex senatus consulto*: κατὰ συγκλήτου/δόγμα (*Epistula L. Calpurnii Pisonis et SC de Itanorum et Hierapyntiorum litibus* w. 77–78); κατὰ τὸ τῆς συγκλήτου δόγμα⁵⁰ (*Epistula...* w. 85). Wydaje się zatem, iż można czasami zauważyć pewną tendencję do pomijania rodzajnika w przekładach łacińskich formuł o charakterze frazeologicznym, dzieje się tak we wstępie do *lex Fonteia*, jednak nie powinno się uznawać tego zjawiska za regułę.

Na koniec należy jeszcze wspomnieć, że w ustawie można odnaleźć również pewne latynizmy leksykalne⁵¹ – za takowe można uznać np.: 1. określenie τριῶν ἀν-/[δ]ρωῶν (frg. ab str. 1, w. 8–9), które, jak twierdzi Claude Brixhe⁵², w peryfrastyczny sposób naśladuje termin łaciński *triumvir*; 2. wyraz αὐτοκράτωρ (frg. ab str. 1, w. 8), który jako kalka językowa porzuca swoją funkcję adjektywną na rzecz imitowania rzeczownika *imperator*. Można by tu dodać, że podobną formacją jest utworzony od przymiotnika wyraz φιλάν.[θ]ρωπα (frg. ab str. 1, w. 13), który zastępuje łaciński rzeczownik *privilegia*. Kalkę językową będzie ponadto wyraz ἀντάρχων we fragmencie fg ze strony drugiej (w. 10: ἄρχων ἢ ἀν[τ]άρχων)⁵³, który stworzony został według wzoru derywacyjnego ἀντί+ἀρχων, analogicznego do łacińskiej formacji *pro+consul*⁵⁴. Trzeba jeszcze w tym miejscu przypomnieć omawiany już powyżej wyraz μεταπο]-/ρεία, częściowo zrekonstruowany w wersji 5 (frg. abc str. 2), będący odpowiednikiem łacińskiego *petitio*. Można go uznać za neologizm powstały na potrzeby przekładu prawnego, a stworzony poprzez derywację od czasownika μεταπορεύεσθαι na tej samej zasadzie, co rzeczownik πορεία od πορεύεσθαι. W tekście ustawy odnajdujemy zatem latynizmy leksykalne różnego typu (kalki, peryfrazy), wszystkie wynikają natomiast z potrzeby oddania w języku greckim terminów charakterystycznych dla prawa rzymskiego.

Podsumowując, należy stwierdzić, że badania nad *lex Fonteia* w zakresie przekładu prawniczego obejmują dwa zagadnienia – problem pierwotnego przekładu

⁴⁸ Zob. D. Magie, *De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis*, diss. Halle 1904, s. 46.

⁴⁹ Tak również: Plu. *Publ.* 1; *Cor.* 1; *Galb.* 17, ale por. przekład wyrażenia łacińskiego *senatus populusque Romanus* dokonany przez Plutarcha (*Galb.* 5, 2): στρατηγὸς συνκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων.

⁵⁰ Tak również: D.S. 31, 2, 1, 4; J. AJ 13, 262, 4.

⁵¹ O latynizmach w źródłach literackich zob. np. L. Hahn, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache*, Leipzig 1906.

⁵² C. Brixhe, *The Greek of the Roman Texts*, trans. G. Cox, [w:] *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, red. A.F. Christidis, Cambridge 2007, s. 906; 908–909.

⁵³ Wyraz ἄρχων ponadto poświadczony jest w wersji 11 ustawy (frg. abc, str. 2).

⁵⁴ Hahn, *op. cit.*, s. 45.

z języka łacińskiego na grecki i proces powstawania łacynizmów oraz kwestię wtórnego odtworzenia już współcześnie tekstu łacińskiego. Celem tego artykułu było wskazanie pewnych szczegółowych zagadnień, którym warto poświęcić w przyszłości uwagę, tj. przede wszystkim ponowna analiza tekstu, pozwalająca poprawnie zrozumieć sens greckich wyrazów jako ekwiwalentów dla łacińskich terminów prawnych. Dopiero taka analiza umożliwi trafną rekonstrukcję tekstu łacińskiego. Dokonana analiza wszystkich *passusów* z *lex Fonteia*, w których znajdują się czasowniki μεταπορεύεσθαι oraz πράσσειν, wykazała, iż wyrazy te przyjmują prawdopodobnie inne wartości semantyczne niż dotąd sądzono. Wnioski te potwierdzone zostały na drodze badań porównawczych.

Ponadto interesujący okazał się problem łacynizacji (*color Latinus*) tej ustawy, będący świadectwem pewnych starożytnych prawniczych technik translacyjnych. Z powyższych rozważań wynika, iż w tekście *lex Fonteia* pojawiają się kalki językowe, w postaci transliterowanej daty z kalendarza rzymskiego oraz imion wnioskodawcy ustawy, jednak nie można tu zaobserwować zjawiska zwanego code-switching, czyli dosłownych wtrąceń z drugiego języka. W przekładzie aktu prawnego można dostrzec ślady tekstu łacińskiego, zwłaszcza formuły charakterystyczne dla rzymskiego języka prawnego⁵⁵ – jak formuła filiacyjna czy wyrażenia i zwroty o charakterze terminologicznym. Widoczne jest ponadto zastosowanie łacynizmów w warstwie składniowej (brak rodzajnika) czy leksykalnej (neologizmy). Zjawisko pewnego ignorowania greckich reguł gramatycznych nie powinno dziwić, ponieważ podstawowym celem tłumaczenia było rozumienie tekstu, a nie precyzyjna poprawność językowa⁵⁶.

Warto zatem zauważyć, że *lex Fonteia* jest nie tylko źródłem do poznania prawa, ale stanowi ciekawy zabytek językowy, nad którym badania naukowe zapewne dopiero się rozpoczynają.

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Studiów Klasycznych, Śródziemnomorskich i Orientalnych
ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław

ROMAN LAW ON THE ISLAND OF KOS – THE LEX FONTEIA AND PROBLEMS OF LEGAL TRANSLATION

Abstract

The author describes the legal act, called *lex Fonteia*, which was first enacted in Rome, then translated to Greek and introduced on the Cos island in the 1st century BC. Few issues are raised

⁵⁵ Por. B. Rochette, *Language Policies in the Roman Republic and Empire*, trans. J. Clackson, [w:] *A Companion to the Latin Language*, red. J. Clackson, Oxford 2011, s. 553–554.

⁵⁶ M. Dubuisson, *Y a-t-il une politique linguistique romaine?*, „Ktema” 7, 1982, s. 192; A. Wallace-Hadrill, *To be Roman, go Greek. Thoughts on Hellenization at Rome*, [w:] *Modus operandi. Essays in Honour of Geoffrey Rickman*, red. M. Austin, J. Harries, C. Smith, London 1998, s. 81.

in the article concerning the legal language of this law and the Latin version of the text – especially there are discussed Latin equivalents of such verbs as μεταπορεύεσθαι and πράσσειν. Moreover, the article gives examples of potential syntactical and lexical Latinisms, which occur in the Greek edition of the law, and presents the problem of translating the legal phrasemes.

Keywords: Roman law, Greek law, lex Fonteia, translation, Kos